

Iszlám pokol és szinkretizmus

Az ábrahámi vallások Istenének „árnyoldala” és „evolúciója”

„Reméltem, megtudok valamit Isten sötét oldaláról is. Örömet leli abban, hogy próbára tegye teremtményeit, holott kísérletezésének kimenetelét eleve ismeri. Mit mondanánk egy olyan emberről, aki így jár el? Nem mertem végiggondolni.”
(*Carl G. Jung*¹)

„Semminek nincs akkora romboló ereje, mint a pokol tanának. Ez a legborzalmasabb dolog, amit az emberi örület kitalálhatott. Helyesebb feltételezni, hogy az evangélium szavait rosszul értelmezték, mintsem olyan kegyetlenséget tulajdonítani Istennek, amire sohasem volna képes.” (*Dom Louis*²)

„A globalizáció mára túl szűkössé tette a bolygót ahhoz, hogy olyan hatalmas vallások békésen megférjenek, amelyek egymással szemben állnak. Ha az ábrahámi isten – a zsidók, a keresztények és a muzulmánok istene – nem segíti elő a toleranciát, akkor mindnyájan bajban vagyunk.” (*Robert Wright*³)

(*A tanulmány előzménye: egy aktualizálásra érett két évtizedes vitakötet*) Ahogyan a szerző *Értékek fénykörében: 40 év értékutatás és jelen országos értékvizsgálat* című könyvét (Akadémiai Kiadó, 2003) ugyanezen kiadó *Fénykör: Értékszociológia, nemzetstratégia* címen kerek évtized múltán aktualizált és bővített változatban (674 oldal) újra kiadta, hasonló, ám csaknem dupla időtávon átívelő aktualizálását tervezzük *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* című és *Szociológiai hipotézisek a világnézeti helyzet alakulásáról* alcímű (Pázmány Campus, 1999; Osiris, 1999, 300 oldal) vitakötetünknek. Az aktualizálás központi reflexiójának kiváltója mindkét esetben egy-egy kiugró jelentőségű nemzetközi, illetve hazai történés. A Fénykörnél ez a 2008-as gazdasági világválság, itthon pedig a 2010-es alkotmányozó erejű érték-konzervatív politikai térnyerés volt, és mindkettő magvas újdonságokat és szerkezeti átforgatásokat váltott ki az értékorientációkból kiinduló, illetve az ezekre visszaható dinamika vizsgálatában. A világnézet-szociológiai vitakötetnél pedig globálisan a világvallások – főleg a kereszténység és az iszlám – egymásra ható impulzusa (történelmi nóvumként egy élőben való pápaváltással, ahol az új pápa mintha egy világ-öku-mené irányába nyitna a világ-migrációhoz való hozzáállásával); hazai vonatkozásban pedig az a sajátos, bár nem szokatlan tény, mintha a magyar társadalom és politikai vezetése a *mega*-léptékű fősodorból próbálna „kievezni”.

Ami a készülő vitakötet aktualizálendő előzményének születési körülményeit illeti, ez a rendszerváltás után alapított új katolikus egyetem (PPKE) szociológiai intézetének gondozásában állt össze az alapító intézetvezetőnek

*Az újból szabaddá tett jövő és az érték-konzervatív
világnézet néhány tisztázatlan pontja*

című vitaindítójára adott válaszokból. Ezek 20 tudományos, közéleti és vallási véleményvezér értelmezését tartalmazták a világnézeti helyzet alakulásáról, és pedig mind a vallásos, mind a nem-vallásos térfeléről (közülük nyolcan már elhaláloztak, amire a † jelével utalunk).⁴ Ezekre az adalékokra a vitaindító egyenként is válaszolt, és a kötet végén mintegy félszáz oldalon

Mivel lettünk okosabbak?

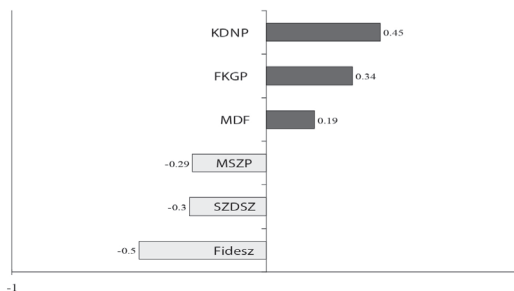
A vitakötetben született „hozzáadott érték”

címen foglalta össze az eszmecsere hozamát. Az „újból szabaddá tett jövő” természetesen a félévszázados kommunista rezsim bukására utalt, a „tisztázatlan pontok” pedig *Várszegi Asztrik* beköszöntőjében sajátos kettős jellemzést nyertek. A pannonhalmi főapát egyfelől elismerte a vitaindító szociológus találó probléma-azonosításait („biztos ujjal tapint a tisztázatlanságokra”), de másfelől ezeknél nemhogy túl merész nyitást érzékelt volna egy átgondolatlan „heterodoxia” irányába, hanem inkább még önkorlátozó óvatosságot („mintha kicsit félne kimondani a megtapasztaltakat”).

Ezek a „kicsit félve kimondottak” egyfelől a tényekre, másfelől ezek értelmezésére vonatkoztak: annak észlelésére, hogy az „evilág és túlvilág” egymáshoz való viszonya tekintetében kultúránkban és életérzésünkben valami alapvetően megváltozott.⁵ Egyfelől a hagyományos kultúrában néha még kissé ironikusan „árnyékvilágként” is aposztrófált földi lét *izgalmasabb arénaként való felértékelődésével*⁶, másfelől – az „istenkép civilizálódása” révén⁷ – magának a „túlvilág szerkezetének” átalakulásával.

Ámde szociológusként a szubjektív életérzésbeli tapasztalatokon túl – amiknek a tudományos érvényesség-igények palettáján úgyszem juthat holmi „anekdotikus validitásnál” előkelőbb pozíció – tisztább módszerekkel megszerzett tények alaposabb számbavételére is sort kellett kerítenünk. Így a szociológiai evidenciák között körültekintve olyan támpontokkal sikerült megerősítenünk mindennapi benyomásainkat, mint az a nemzetközi vizsgálati adathalmaz, amit a korábbi Kölni Egyetem-i kutatóévünk után ottani házigazdánk és mesterünk, *Erwin K. Scheuch* konzultációs meglátogatásakor (tanácskérésünk a Pázmány szociológiai tanszék alapításáról és a rendszerváltás szociológiai értelmezéséről): egy 15 ország reprezentatív mintáit összehasonlító vizsgálatból kaptunk.⁸ Ebben például Magyarországról olyan „tüsszögtetően igaz” (Babits) híreket találtunk, hogy míg Amerikában a népesség közel 80%-a túlvilág-hívő, de a mennyországban – furcsa logikával – még ennél is 10%-kal többen hisznek; addig nálunk az emberek $\frac{3}{4}$ része *tagadja a túlvilágot*, de – megint csak furcsa logikával – a pokolhit elvetésében még ehhez is plusz 10% adódik hozzá.

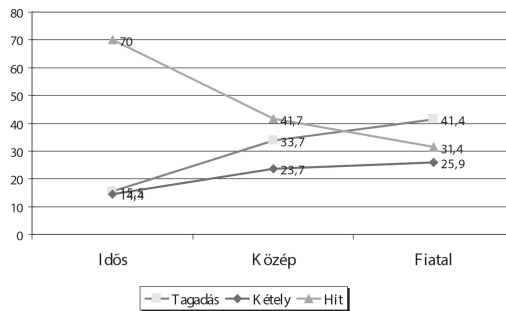
A parlamenti pártok választóinak elhelyezkedése a vallásos-nem vallásos dimenzió saját besorolásuk alapján (faktorpont átlagértékek, n = 2500, 1994)

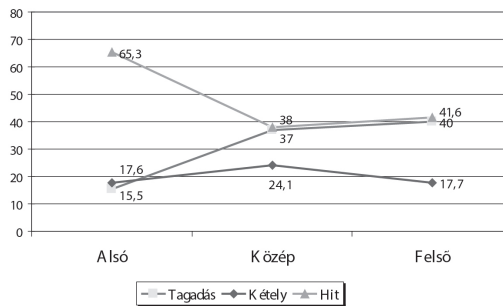
Ám nagyobb felbontó erővel egy akkori Gallup-felvételünk⁹ adatai döbentettek rá a József Attila-i elő-refrén „*Mondd, mit érlel annak a sorsa?*” üzenetével, hogy a túlvilághit jövőbeli zuhanása két releváns demográfiai mutatóval párhuzamosan *a fiataloknál és a tanultaknál súlyosbodik*. S mindkét mutató hatását markánsan érvényesítette a túlvilághit *pártbázisok szerinti bontása*: az „öregek vallásosságától” az első parlamenti ciklusban a *Fidesz szavazóbázisa* fordult el a legerőteljesebben, ahogy az alábbi ábra mutatja.¹⁰

E Magyar Gallup Intézet által végzett érték- és attitűd-vizsgálatunk eredménye tehát az volt, hogy társadalmunk jelenének – de főleg jövőjének (!) – világnézeti mintázata döntő mértékben szekularizálódik.¹¹

A hit, kétely és tagadás korcsoportok szerint

A hit, kétely és tagadás iskolázottsági rétegek szerint

Ám még nagyobb felbontó erővel elemezve a reprezentatív adatokat, egy fontos finomító körülményre is felfigyelhettünk. Nevezetesen arra, hogy az elméleti „jövődimenzió” két operacionális mutatójának, a korcsoportnak, illetve az iskolázottságnak nagyvonalakban észlelt összhangja *egy ponton megbomlik*. A korcsoportok lineáris nyomulását a hitetlen és agnosztikus világnézet felé az iskolázottsági szintek nem egészen követik: a legmagasabb képzettségi szint megtorpanni látszik a legfiatalabb korcsoport radikális ateizmusa előtt.

A két empirikus jövőmutató vonalán haladva tehát nem egészen ugyanoda jutunk el. *A fiatalok ugyan egyértelműen a hitetlenség élcsapata, de ebben nem féltetlenül asszisztál nekik az értelmiség.* Míg ugyanis az istenhit a korcsoport vonalán az öregektől a középkorúakon keresztül a fiatalokig akkorát süllyed, és az Isten létének (vagy a létéről szerezhető tudás lehetőségének) tagadása akkorát emelkedik, hogy az adatokra százalékaiban ezek *kereszteznek egymást* (13. ábra), addig az iskolázottság vonalán ez a két görbe – bár szintén ilyen irányban futnak: a hit lefelé, a tagadás felfelé –, a felsőfokúan képzeteknél már csak eléri, de *nem keresztezi* egymást, s ezzel összhangban a kétely is további emelkedés helyett lefelé fordul. (ahogy a 14. ábrán látható).¹²

Ez a kiművelt emberfők *reflektálóbbr értékorientációja* már akkori sejtésünk szerint összefügghetett a világnézeti helyzetnek azzal az értelmezésével, amit a jövőbe tekintő filozófus és teológus Nyíri Tamás élete utolsó könyvében írt:

„Vallás nélkül nincs jövője az emberi kultúrának,
de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek”.¹³

Ugyanezt a sejtést most is vállalva idézzük fel a világnézeti helyzet további alakulásáról újra felvett eszmecserénkben. Egyébként az aktualizálandó kötet vitaindítójának itt inkább csak kiinduló *tényállományára* szorítokozunk, vagyis az *értelmezési blokk* témaköreit – az újratárgyalandó egyetlen téma, *az Isten(képiük) „civilizálódása”* – kivételével nem idézzük. A húsz hozzászólásból is ebben az új vitaindító-vázlatban érdemben csak egygel, és a témával szorosabban összefüggő *Barsi Balázs-féle* adalékkal¹⁴ foglalkozunk. De nem tekinthetjük itteni feladatunknak a vitakötet hozamát összegző félszáz oldalas záró-tanulmány („*Mivel lettünk okosabbak?*”) akárcsak futó bemutatását sem, hiszen nem célunk, hogy az új vita valamiféle *meghaladhatott nyugvóponton*ról induljon. Hanem igenis az akkori és mostani tények összevetéséből (!). Csupán annyit jegyzünk meg, hogy az impozáns vitaadalék-halmazból nyert új belátásokat inkább szociálpszichológusi és értékszociológusi szakmánk látószögéből, mintsem filozófiai vagy pláne teológiai szempontokból törekedtünk tisztázni, és vezérfonalunk ezen belül az alkalmazott szociálpszichológia egyik – kutatói és oktatói tapasztalatinkban beváltak érzett – nemzetközi metodikai felfedezése volt: a „*kéthurkos tanulás*” szemlélete és gyakorlata.¹⁵

(Az előző vitaindító egyik fő metaforája, ami átvezet a jelen tanulmány témájához) Amint e kemény adatokból is láthattuk, a mai – és *holnapi* (!) – társadalom a túlvilágról szóló tanokból leginkább a pokol hitét marginalizálta. A vitaindító tanulmány ennek a jelenségnek szisztematikus elemzéséhez felhasználta a német vallásszociológus *Michael N. Ebertz* kutatási eredményeit, aki a német – majd 1950-től a nyugatnémet – katolikus egyház „*eszkatológikus prédikáció termésének*” mintegy 130 évéből vett mintáján, 1860-tól 1990-ig, vizsgálta a túlvilági fogalmak, a mennyország, pokol és tisztítóhely előfordulási arányát.¹⁶ Arra az eredményre jutott, hogy itt rendkívül erős *csonkolási jelenséggel* állunk szemben. Mivel a vallási kínálatból a mai embernek már módjában áll válogatni – épp a Peter L. Berger (1980)-féle „*heretikus elv*” értelmében, vagyis mivel a vallás már egyre inkább *szabad választás, nem pedig beleszületés* dolga –, és a mai ember eleve fogékonyabb egy civilizáltabb istenképre, mint a korábbi korokból itt felejtődött pokol-képzetekkel terheltre, ezért a keresztény egyházak kénytelenek a szörnyű testi kínzás (a földi tűznél is kínzóbb örök tűzben égettetés) szadista képzeteit spiritualizálni és pszichologizálni, *illetve egyszerűen elhallgatni.* A „*Zivilisierung Gottes*” folyamatába beletartozik az is, hogy követni kell a mai fejlettebb jogérzékelt, mely már másként vélekedik a felelősségről és a büntetethezről, mint a korábbi, bosszú-logika alapján álló korok. De az egész mögött leglényegesebb fejleményként azt érzékeli a vallásszociológus, hogy míg az üdvözülés intézményei („*Heils- oder Gnadenanstalt*”) hagyományosan az egyházak kizárólagos kontrollja alatt voltak, addig itt egyfajta demokratizálódás vagy más

vetületben piaci egyenlősődés ment végbe. Ennek nyomán pedig újfajta „*plauzibilitás-strukturák*” (vagyis *hihetőségi korlátokon belüli* szerkezetek) váltak uralkodókká, amikkel az egyházaknak – befolyásuk megőrzéséért – számolniuk kellett.¹⁷

A pokol-témára a szerzetes kontributorok csaknem mindegyike reflektált.¹⁸ Ezek közül e rövid új vitaindító-részletben érdemileg azért csupán Barsi Balázs tanulmányával foglalkozhatunk, mivel egyfelől ő szentelte a legtöbb bátor figyelmet ennek a kényes kérdésnek, de másfelől már hozzáállásával is tanúsította, hogy a szerző tisztázási kísérletét a pannonhalmi főapátéhoz hasonló empátiával fogadja: „*Kedves Varga Károly tanár úr! Az Ön igazán nagyszerű szociológiai tanulmánya az utolsó hópehely volt, ami elindított bennem egy lavinát, amely valószínűleg évekig fog csöndes dübörgéssel leomlani, s talán egy új világ kezdete is lesz.*”¹⁹ Bizakodva abban, hogy e „*lavina csendes dübörgésének*” még két évtized után is maradt *utánpótlása*, fordultam az eszményének a *poverellót* választó pápa napjaiban az életét az Assisi Szent követésére szentelt szerzetes véleményvezérhez. Megkeresésemre a múlt század ’90-es éveiben átadott reflexiói érdemi megújításával válaszolt, amikre e dolgozat zárófejezetében térek vissza.

Akkori hozzászólására adott válaszomat tehát koncepciója előtti főhajtással kezdtem: „Barsi Balázs lendülettel áramló hitvédelmi adaléka nélkül e vitakötet súlyos csonkaságban szenvedne. Hiányozna belőle annak a gondolatilag és érzelmileg magas szinten kivágott *tiszta tenornak* az íve, amely *Németh László* ama írását juttatja eszembe, amelyikkel az újtomista *Jacques Maritain*-nek egy kezébe került könyvét bírálja, de méltatja is, valahogy illetékesen: »E *tüzes katolicizmus* szinte újragondoltatja velünk azokat a tételeinket, amikben az *innenső* (protestáns, haladó humanista, minőség-forradalmi) térfélen már-már úgy éreztük, megnyugodhattunk.« – Ezután viszont rögtön eszembe jutott *Nyíri Tamás* fentebb idézett mottója, amihez kapcsolódva az a kérdés tolt fel bennem, hogy – biztosra véve az energikus apologéta Barsi Balázsnak az idézet első sorával való messzemenő egyetértését –, vajon hogyan foglal állást a másodikról? Ez majd ugyan a szinkretizmus témakörére áttérve kerül homlokterbe, de már az „*üvegcserepekkel megtűzdelt magas kőkerítés*” metaforája felveti az „örök tűz” típusú „félelem-pasztoráció” évezredes produktumainak²⁰ az iszlám pokol szerepének felértékelődésével új aktualitást nyert témáját.

Már vitaindítónk egyik fő feltevése volt, hogy ezek funkcionalitása a beleszületéses vallás korszakaiban ugyan a bent-levők elhűtlenedésétől („kiszökési próbálkozásaitól”) való elriasztásával vitathatatlan, ám amikor a társadalom túlnyomó többsége már amúgy is kívül került a kőfalon, ennek elrettentő magassága és zordsága már diszfunkcionálissá, sőt kontra-reaktívává válhatott. Ám a Barsi atya által képviselt „*egymást kioltó félelmek*” koncepciója ezzel aligha volt közös platformra hozható. Ő ugyanis ezt írta (pontosabban mondta magnóba, ahogy kötetünk 81–82. oldalán olvasható): „Aki intelligensen tart a kárhozattól, az nem fog félni senkitől és semmitől. Nagyon egészséges ember lesz. *Az egyetlen végső félelem kiolt minden félelmet, és a világban félelem nélkül tud élni*, annyira, hogy azon a pszichológusok is elcsodálkozhatnak és el is gondolkozhatnak! Azt hiszem, ha *Morus Szent Tamás*-szerű államférfiaink lennének, másképp állna a magyar társadalom és gazdaság. *Morus Szent Tamás számolt a kárhozattal, ezért nem félt senkitől*. Ezen gondolkojunk el! Nekem gyermekkoromban megmutatták a poklot, hittanárom nem tagadta el. Nem idegbeteg ember lett belőlem, hanem mélységet nyert az életem és csodálatos ragyogást kapott.”

Nem kérdőjelezve meg Barsi Balázs ragyogó pasztorációs teljesítményét, már az eredeti eszmecsereben is értenünk kellett a témának azon érzékeny pontját, hogy vajon a kereszténységben végbement humanizálódási trenddel szemben – ahogyan ezt Ebertz 130 év releváns anyagának alapos kutatásával kimutatta – helyeselné-e ennek a „kínzás és rettegés kultúrájának” a *visszaállítását* a keresztény tanításban is a „kis félelmeket elnyomó

egyetlen nagy félelemmel” való átítatás révén? (Amit manapság már ezzel a toldalékkal élesíthetünk: ahogyan ez a „*harmadik ábrahám* vallásban”, vagyis az iszlámban *mind-máig fennmaradt*.) Vajon a nagy rettenet nem inkább *legitimálná-e* a kisebb rémisztéseket? Ha ugyanis az eretnekek megérdemelt sorsa amúgy is a minden földi tűznél kínzóbb örök pokol, akkor ez semlegesítheti egy emberi lény máglyahalálba küldésnek az egészséges emberi érzelem számára mégiscsak feltoluló gátlásait.

Vitakötetünk összeállításának heteiben egy megrázó tv-műsor folytatásokban mutatta be, hogy a földkerekség több pontján egyöntetűen miképp „képezik ki” az emberek kínzására beidomított pribékeket. Ami sokunk számára megdöbbentő lehetett: *ezeket az (elő)embereket magukat is közel haláláig kínozzák, hogy szocializálódjanak a kín és a rettegés „kultúrájába”*. Nos, e borzalmas felismerés fényénél nem idegenkednénk-e az Ebertz-kimutatta tényleges józan trenddel szemben eme „kínzás és rettegés kultúrájának” a visszaállításától a „kis félelmeket elnyomó egyetlen nagy félelemmel” való átítatás révén. Vajon nem épp a nagy rémisztés adhatna-e újból legitimálást a kisebbeknek? Ahogyan ez kiolvasható a jezsuita szociológus *Morel Gyula* kötetünk egy másik helyén idézett megütközéséből, ahol azon botránkozik, hogy „voltak idők, amikor a *püspökök egyetértettek abban, hogy az eretnekeket el kell égetni*” (i. m. 204). E hézagatlan össz-egyházi egyetértés mögött ugyanis nem nehéz bemérni azt az egyetlen általános szuper-félelmet, amely részben ugyan az önfegyelmézést is, de talán nagyobb részben a mások megfegyelmézését szolgálta; ahogy ennek súlykolását az első vatikáni zsinat még (sikertelenül) szorgalmazta, de a második már hangsúlyárnyékban hagyta (sőt szorította).

Ennek a hivatalos keresztény doktrínán belül évezrednél is tovább vitatott, de máig sem egységes pokol-tan rendszernek az esetében (az időlegestől az örökig, az enyhe szellemítől a leírhatatlanul borzalmas testiig és az üres pokoltól az emberiség többségének elkárhozásáig (*massa damnationis*)²¹, nem szokatlan az, hogy egymástól távoli koncepciók között próbálgathatunk közös minimál-platfómot keresni.²² Így a ma érvényes plauzibilitás-struktúrán (Berger) belül nem tartom célszerűtlennek ezt a Barsi Balázssal évtizedeken át folytatott tisztázó vitát, főleg miután az egyik legmegrázóbb korjelenség, az *iszlám fundamentalizmus agresszív nyomulása* túlvilágképzetekből is táplálkozó dinamikájának feltárásában szembezőkő a két ábrahám világvallás pokol-hitében a *magatartást motiváló rémisztés* szempontjából az évszázadok során keletkezett és egyre táguló *szakadék*.²³

Kezdjük egy mélyponton, ahol még hasonlítottak egymásra. *Clairvaux-i Szent Bernát* (1090–1153) több alkalommal is hangot adott ugyanezen „egyetlen nagy félelmének”, s ilyenkor mindig a testi kínokra – tűzre, fagyra, bűzre, borzalmas zajokra, maró férgekre – utalt: »Reszketek a Mindenható dühének, az arcán megjelenő haragnak, az elpusztuló világ fájdalmas üvöltésének, az elemek lángra gyúlásának, a borzalmas viharok gondolatára. Reszketve gondolok a pokolbeli vadállatok fogaira. Iszonyodom a férgek marásától, a mindent felfaló tűztől.« (Szent Bernát: *Prédikáció az Énekek énekéről*)” (Minois, i. m. 240)

Nos, a középkornak ugyanez a kimagasló szentje „a keresztéseket arra buzdította: »Krisztus iránti szeretetüket azzal mutassák ki, hogy lemészárolják a hitetleneket, *eltüntetvén őket a Szentföldről*«” (Armstrong, i. m. 254) S az „egyetlen nagy félelem” által vezérelt keresztések nem is haboztak: „Mikor a kereszties hadaknak 1099 nyarán sikerült bevenniük Jeruzsálemet, József megszállottságával vetették magukat a város muszlim és zsidó lakóira, olyan kegyetlenséggel mészárolva le valamennyijüket, hogy abba még az akkori kor népei is beleborzadtak. Az európai keresztények ettől kezdve tekintették a muszlimokat és zsidókat ellenségeiknek.²⁴” (Armstrong, i. m. 246)

Most a 21. század második évtizedében viszont a nagyságrenddel felfokozott terrorveszély és a civilizált keresztény világból már eltűnt, ám a másik, még kevésbé civilizált világ-

vallás (legalábbis egyik értelmezésében) isteni parancsra történt lefejezések mindennapjaiban felülvizsgálatra szorul e „*kis félelmeket kioltó nagy félelem*” Barsinál (és Turgonyinál) pozitív hatásának (is) aposztrofált témája.

A muzulmán túlvilágnak ugyan a keresztény közvélemény figyelmét leginkább megragadó sajátossága, hogy ott a legintenzívebb érzéki élvezetek (a *hurik* „szolgáltatásai”) jutalmazták az evilági létükben ezt kiérdemlő igazhitűeket. De vakfoltunk van arra, hogy annak a kultúrának a túlvilág-projekciójában is van pokol, ami a pozitív pólusnál meghatározóbb szerepet játszhat ama civilizáció magatartás-rendszerének alakításában. Ha meggondoljuk, hogy a *dzsihad* fundamentalistái még ma is ugyanazt az intenzív félelmet érezhetik a pokol kínjai iránt, amit Bernát és a keresztések ezer évvel ezelőtt, akkor mit válaszolnánk egy olyan következtetésre, hogy ők viszont eme kitartóan megőrzött tudati szintjükön épp most alkalmazzák mireánk a saját vallásuk ugyanolyan fenyegetéssel motivált parancsát: *eltüntetni a hitetleneket a föld színéről?*

A korábbi keresztény életérzéshez hasonlóan ugyanis „az iszlámban is azt látjuk, hogy a szadista találékonyosság változatos szenvedéseket mér a kárhozottakra: parázson kell állniuk, míg agyvelejük föl nem forrt, fehérre izzott fémkoporsókba zárják őket; sárkányok mélyeszítik tüzes karmaikat a szemükbe... A szakadék mélyén tűzóceán hömpölyög, s akinek a feje kibukkan belőle, azt az örök buzogányütésekkel süllyeszti vissza a mélybe; a parton óriáskígyók és óriás skorpiók leselkednek, hogy megmarják az óceánból kikeményedők szemét, ajkát, nemi szervét... A képmutató prédikátorok ajkát tüzes ollóval vágják le, de az mindannyiszor újra kinő... A szenvedéseket az is fokozza, hogy az igazak és a kárhozottak látják egymást. Akárcsak néhány keresztény szerzőnél [például Tertullianusnál], itt is fölbukkan a gondolat, hogy a kiválasztottak nem minden öröm nélkül szemlélik a pokolbeli történeteket... A pokol lakóinak többségét nők alkotják. De gazdagokból és hatalmasokból sincs hiány odalent.” (Minois, 229–231) – Összevetve viszont a hagyományos keresztény pokollal, Minois szerint az iszlámé mégis rugalmasabb. Például „hiányzik belőle a kétségbeesés. A kárhozottak üdvözülésért könyörögnek a könyörületes Allahhoz, tehát reménykednek benne. Az iszlámban a kárhozottak rettenetes kínokat állnak ki, de a kereszténység számára nem ezek a legsúlyosabbak, hanem az, ha valakit elszakítanak Istentől.” (Minois, 234).

(*Világ-ökumené vagy világ-szinkretizmus?*) Barsi Balázs a vitakötetben egy akkor még meglepő, ám mostanra már riasztóan beigazolódni kezdő felvetéssel élt: „Még ha nevetségessé válok is, akkor is ki merem mondani: *ki fog törni egy keresztényüldözés* azok ellen, akik Jézus Krisztust nem teszik be az istenek panteonjába... Az üldözés előbb csak érzelmi lesz, majd szellemi, majd jogi majd pedig véres... Engem ettől kezdve a vallások »túlvilágozása« egyszerűen nem érdekel.” (i. m. 76)

Eszmélődése súlypontjának ez a túlvilági örök büntetés témájáról az evilági „*birodalmi szinkretizmus*” tematikájára történő áthozatala tehát épp e legutolsó években nyert robusztus aktualitást. Éspedig mind a katolikus egyházon belüli történelmi események révén (egyidejűleg két pápa, akik nemhogy kiátkoznák egymást, mint amire az egyháztörténelem bőven nyújt keserű példákat, de tisztelettel viseltetnek egymás iránt²⁵); mind a globális politikában a potenciálisan 60-80 milliósra becsült világmigrációs *cunami*-ban, ahol az egyik fő dinamikát épp a két ábrahám vallás közötti „magasfeszültség” adja. Sőt a két dolog – szintén sokakat meglepő – olyatén összekapcsolódása, hogy a *Piuszok* sorától a *Jánosoknál* még jobban eltávolodott *Ferenc* pápa mintha egy történelmi igazságtétel²⁶ jegyében tényleg a *gyakorlati irgalmasság* forradalmi magatartásának alkalmazását sugálná a migráns milliókkal szemben (s netán azokon keresztül a nem-keresztény világvallások hívőivel szemben is). Az Itáliából a valamikori spanyol gyarmat Argentínába *migrált* szülőktől származó és az

Assisi *poverello*, Giovanni di Pietro Bernardone választott nevét pápa-névként felvevő Jorge Mario Bergoglio néhány lefegyverzően naiv óhaja mellett, (például, hogy minden plébánia fogadjon be egy-egy menekült családot²⁷), olyan összemérés horderejű „ötletekkel” is bátorkodott előállni, hogy még az Egyesült Államokat is fel merete szólítani a világmigrációra adandó aktív, önzetlen reakcióra.

Barsi Balázs a pokol irdatlanul nehéz témájáról – amiről fenti második mottónk 234 éve papírra vetett szövege állítja, hogy „a legborzalmasabb dolog, amit az emberi örület kitalálhatott”, és aminek keresztény változata már civilizálódott, de az iszlámot mindmáig eredeti, terrorizmusra vadító formája dinamizálja – egy talán még súlyosabb, de horde-rejét tekintve minden vallás és spiritualitás biztonnal legfogasabb problémájára tér át. A teológus-vallásszociológus *Peter L. Berger* (1980) korszakos felismerése: a szekularizálódás folyamatánál nagyságrendileg jelentősebb, valódi spirituális világváltás a *pluralizálódás*. (Ezen belül, amit konkrétan tanulmányozott: „*Jeruzsálem és Benares*”, tehát a Hindukuson inneni és túli vallási hagyományok viszonyának új korszakba lépése.) Ezt a pluralitást a Berger életművét nyilván olvasó, immár nyugalmazott *XVI. Benedek* pápa is – még az Inkvizíció utódhivatalának főnökeként – elismerte: „A hit, ahogyan a dolgok állnak, nem számíthat hosszú távon filozófiai igazságok olyan nagy együttesére, amelyek segítenek, rendelkezésre állnának... *A hitnek be kell rendezkednie az emberi szellem többé meg nem semmisíthető pluralitására*. A hit nem lesz megbizonyítva, de mint az élet értelmét be lehet látni. Aki többet vett át, mint a megszokások rendszerét, annak mindig is döntenie kellett. Másként ugyanis nem lehet alakítani az emberi élet kalandját. *De éppen a kaland nehéz volta teszi azt széppé.*” (Josef Ratzinger: *Hit és filozófia. Communio, Nemzetközi katolikus folyóirat*, 1999. húsvét.)

Ennek jegyében vetettük fel a tavaly beindult földrajzi-történelmi mozgásra reflektáló dolgozatunkban (Varga Károly: *Evolúciós hipotézisek és alkalmazásuk a migrációra*, JURA, 2015/2, 264–270) azt a problémát, hogy az ábrahámi vallások, ezeken belül is a kereszténység és az iszlám „ön-azonos Istene” [ahogy Robert Wright *Isten evolúciója* című könyvében (Budapest, 2010) provokatívan nevezi], kibékül-e önmagával²⁸, különben az emberiség katasztrófába rohan. Barsi Balázs súlyos *szinkretizmus*-aggodalmaira említett cikkemből vett kivonatokkal válaszolva kísérek meg az együttes problémamegoldáshoz hozzájárulni.

„Kétségtelen, hogy *néhány* muzulmán és a Nyugat között zajlik egy nulla-összegű játszma – szögezi le Wright. – A terroristák vezéreinek olyan céljaik vannak, amelyek károkat okoznak a nyugatiak jólétének. A Nyugat célja pedig az, hogy a terroristák ügyét megghiúsítsa... Ha viszont egyre több és több muzulmán érzi úgy, hogy a Nyugat tisztelettel közelít hozzájuk és előnyük is származik a Nyugattal fenntartott kapcsolatból, akkor ez aláássa a radikális iszlám támogatottságát, és a nyugatiak is nagyobb biztonságban lesznek a terroristáktól” (i. m. 399). Am emlékeztetve a civilizációk összecsapásának sajnos nagyon is divatos elméleteire és erőteljes média-kultivációjára, szinte felkiált: „*Mi folyik itt?! Hova lett az emberi természetnek az a képessége, amit az ókorban még tetten érhattünk – az a képesség, amely megsúgta az embereknek, hogy vajon egy csónakban eveznek-e másokkal, és ha szimpátiát nem is, de legalább toleranciát ébresztett bennük mások iránt?*” (i. m. 400)

S az ókori modellt közelebbről megvizsgálja. „Az ókorban a többnemzetiségű birodalmak létrejötte hasonlított legjobban a globalizációra. Különböző etnikumú és vallású népek kerültek egy tető alá, a gazdasági csere egységes keretei közé. E népek viszonyában, *mint a globalizált világ különböző népei esetében is, az élet nem nullaösszegű volt: kölcsönösen nyerhettek.*” (Kiemelés: V. K.) – És ehhez jól ismert történelmi tények és esz-

metörténeti adatok újszerű felidézésével aktualizál fontos tanulságokat. „Miközben Jézus Galileában prédikált, *Philón* Alexandriában kidolgozta egy olyan világnézeti rendszer fő elemeit és sajátos szókészletét, amelyek a következő két évszázadban megszilárduló kereszténységben is felbukkannak majd... Ezek az eredmények csak abból a küldetésből adódnak, ami *Philón* számára a legfontosabb volt, ez pedig a zsidó vallás és a görög filozófia összeegyeztetése... *Philón*nak a következő kihívást kellett megoldania: lennie kell egy egyetlen szóval válaszolta meg: a *logosszal*... *Philón* Logosza egyrészt a „gondolkodó elv volt a világegyetemben”, de volt isteni mélysége is, ami a természeti törvényekből hiányzik. Például azzal, hogy az anyagot és az embert mozgatja, egyben a történelmet is mozgatja... Jó, de mit akar Isten, milyen irányba haladjunk? A más emberekkel és más népekkel kialakított nagyobb összhang felé – mondta *Philón*” (i. m. 203–208). Wright „*A globális Logosz*” c. fejezetében a Csendes-óceántól a Mediterrán térségig, Konfucius, Buddha és az indus bölcsék belátásait abban a tanításban foglalja össze, amiben „a Tórát a kikristályosító” Hillél: „Soha ne tedd másoknak, amit magadnak nem kívánsz”. Illetve az európai kultúra számára meghatározóbb utalással: „Néhány évtizeddel *Philón* halála után a Logosz egy görög könyvben bukkan fel, ami azután világhírnévre tett szert... Ez a könyv János evangéliuma volt, az Újszövetség négy evangéliuma közül az utolsó és legrejtélyesebb.” (i. m. 224)²⁹

Az a tény viszont, hogy az „utolsó”³⁰ pápa – több bíborosi, illetve püspöki „alattvalóját” zavarba hozva – a *bevándorlók pártjára* állt, könnyen lehet, hogy *reálpolitikailag* megkérdőjelezhető, de a *wrighti* és *friedmani* tételek fényében *történelmileg* evolúciós léptékű „mutációként” is felfogható. Egyfelől ugyanis a „történelmet is mozgó” Logosz célirányába mutathat, ami az akut problémában az ábrahामी vallások egymással való kibékülésének távlatát nyithatja meg (lásd a 28. végjegyzetben hozott Várszegi-idézetet az iszlámmal való viszony rendezésének vatikáni erőfeszítéseiről), másfelől bocsánatkérést jelent a keresztény európai birodalom évszázadaiban elkövetett könyörtelenségekért. Ez elvezethet a népek és kultúrák között érvényesítendő „*nonzero destiny*” (Wright), vagyis *harmonizálható érdekek* korszakához, aminek esélyt adhatnak a jelenlegi *migrációs cunamihoz* hasonló félelmes tapasztalatok.

(Válasz vitapartnerem két aktualizált állásfoglalására) Megköszönve Barsi Baláznak, hogy részt vesz a két évtizedes világnézet-szociológiai vitakötet aktualizálásában, a saját új vitaindítóm velem foglalkozó részletének zárószavaként friss adalékából csak két tételére tennék észrevételt, amikre adandó viszontválaszát majd szívesen látjuk az új kötetben.

(1) „Többször utal arra – írja nekem –, hogy *érzelmeim is vannak Jézus Krisztussal és tanításával kapcsolatban. Ez nemcsak a kicsiknek van megengedve, hanem Aquinói Szent Tamásnak és Szent Bonaventúrának is (ld. himnuszait, imádságait, prédikációikat).*” – Nos, épp az említett nagyokról kellett idéznem (18. jegyzet), hogy mindketten azon az állásponton voltak, hogy az emberiség többsége örökre elkárhozik (Minois, i. m. 290). Engedtessék meg nekem, hogy ezzel szemben néhai lelki vezetőm, *Sulyok Ignác* álláspontjával rokonszenvezzek: a pokol dogmáját ugyan nem lehet eltörölni, de abban szabad kételkedni, hogy van-e benne egyáltalán valaki.

(2) „*Ha keresztényekkel beszélek, elvárom, hogy Jézus Krisztus egyetlen kinyilatkoztatott igazságát se tagadja a vitapartner, illetve ne hallgassa el még ha főpapi rangban lenne is.*” – Egyfelől őszintén kíváncsi vagyok, kire utalhat ezzel a „főpapi rang” kitételrel; netán a hivatalban lévő pápára? De másfelől tudatában vagyok korlátaimnak: *Sutor, ne ultra crepidam!* (Varga, ne tovább a kaptafánál!) Vagyis szociológusként ne

kontárokodjak bele teológiai kérdésekbe. És ha ezzel összekapcsolom másik baráti felszólítását: „*Hiányolom, hogy Ön nagyvonalúan figyelembe se veszi XVI. Benedek írásait, aki pontosabban kifejti ezeket a témákat. Tisztelettel figyelmébe ajánlom pl. a Názáreti Jézus trilógiát és a Hit, igazság, tolerancia című könyvét.*” – akkor itt én is (újból) saját spontán érzelmeimre utalhatok. Arra, hogy milyen rokonszenvvel idéztem a Ratzinger-pápának még fiatalabb bíborosként *szókimondóbb* véleményét: „*A hitnek be kell rendezkednie az emberi szellem többé meg nem semmisíthető pluralitására... Másként ugyanis nem lehet alakítani az emberi élet kalandját. De éppen a kaland nehéz volta teszi azt széppé.*”

Be kell vallanom: nem merem állítani, hogy a *világ-ökumené* versus *világ-szinkretizmus* égető problémájában egyáltalán körvonalazódik is számomra valamilyen megoldás. Sőt, Turgonyi hozzászólásából úgy ért a kitétel:

„*ha a Katolikus Egyház koherens rendszeréből valamit megváltoztatna, az egész válna ellentmondásossá*”,

mint ami több évtizedes alapproblémám könyörtelen újrafogalmazása. Hiszen egymásnak ellentmondó tanok közül vagy csak az egyik, vagy egyik sem lehet igaz. Így Barsi atya hitvédő magatartásának magam sem látom logikus alternatíváját. Ezért is érzem a probléma megoldásának közös erőfeszítéseit szükségesebbnek, mint valaha.

JEGYZETEK

- 1 Carl G. Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok.* (Budapest, 1987. 78. o.)
- 2 Ahogy Georges Minois: *A pokol története* című könyvében idézi a felvilágosodás életérzésében 1782-ben megjelent *Le Ciel ouvert à tout l'univers* című műből (Budapest, 2012. 468).
- 3 Wright, Robert: *Isten evolúciója: Vallások és kultúrák.* (Budapest, 2010.)
- 4 A vallásos körből:
 - a) szerzetesek: Barsi Balázs, Jelenits István, Kerekes Károly†, Morel Gyula†, Timár Ágnes, Várszegi Asztrik, Weissmahr Béla†,
 - b) világiak: Aszalós János†, Farkas Péter, Kristóf Attila†, Mádl Ferenc†, Molnár Károly Attila, Tarr György, Tökéczki László, Treier Péter, a nem-vallásos térfélről: Buda Béla†, Hankiss Elemér†, Komoróczy Géza, Kreutz Henrik,
 sőt eszmélni kezdő szociológus hallgatóim is: Kolozsvári Judit, Kükedi Tamás.
- 5 Az aktualizálást úgy képzeltük el – megszervezve hozzá az előző kötetet kiadó Maróth Miklós kari dékán és a beköszöntőt író Várszegi Asztrik támogatását –, hogy a még élő akkori kontributorokat magukat kérjük fel hajdani álláspontjuk újragondolására, az időközben elhalálozott nyolc fő helyett pedig újakat kérünk fel nézetük kifejtésére. Mindkét csoportból kaptunk pozitív visszajelzéseket, az előbbiből magától az új bevezetőt

is vállaló főapáttól, és Barsi Balázstól, Farkas Pétertől, Molnár Károly Attilától; az utóbbiból pedig egyebek között Szelényi Iván akadémikustól, de intézetvezető utódomtól, Hidas Zoltántól is. Tökéczki László azt jelezte, hogy új részvételét még fontolgatja, de egy új vitaindítónak mindenképp helyt ad a Valóság hasábjain. Így olvashatja a TISZTELT ÉRDEKLŐDŐ ezt az aktualizált eszmeeserét Barsi Balázssal; abbéli kérésünkkel együtt, hogy maga is írja meg pro vagy kontra észrevételeit bármelyikünk felvetéseire, amikkel megtisztelné az új világnézeti vitakötetet.

A vitaindító *szubjektív magva* a szerzőnek önmagát is meglepő meglátása volt [aminek egy napilap-cikkében hangot is adott: Varga Károly: *Istenképünk változásai.* Magyar Nemzet, 1993. március 29.], miszerint a transzcendens beavatkozás élménye evilági dolgainkba már nem jöhetett vissza ugyanazzal az életszerűséggel, ahogyan ezt vallásosan szocializálódott ifjúságunkban (szerzetes gimnázium, keresztény filozófiai művek olvasása) még megéltük. Az elgondolkodtató észlelés konkrétan az volt, hogy miután a vallást évtizedek alatt kiiktató életviteli közeg szekularisra hangolódott életérzéséből a rendszerváltáskor „visszatértünk” ifjúkori vallásos élet- és attitűdvilágunkhoz (sátoros ünnepeken túli templomba járás, elhanyagolt spirituális kapcsolataink újra-felvétele), *ott már nem ugyanazt az Istent találtuk,*

- akitől egy emberöltő alatt csendesen eltávolodtunk* [például az esőért imádkozás a műholdas időjárás-jelzés korában értelmét veszítette, vagy a jezsuiták által támogatott *Kaszap István-kultuszban* tömegesen összegyűjtött „imameghallgatások” helyett az ezt bíráló piaristák álláspontjának szépirodalmi feldolgozása kerekedett felül (vö. Thurzó Gábor: *A szent*. 1966.)].
- 6 Pontosan az, aminek előérzetét már a szociológiai tisztánlátás legkorábbi csúcsait meghódító Max Weber Platón barlanghasonlatát kommentálva kimondta: „Ő a filozófus, a nap pedig annak a tudománynak az igazsága, amely egyedülálló módon nem éri be tévképzetekkel és árnyakkal, hanem a dolgok igazi értelmét keresi. – No igen, és vajon ki az, aki ma így szemléli a tudományt?... A tudomány a maga aszott kezeivel hiába kapkod a való élet vérbő, nedvektől duzzadó teljessége után. *Itt az életben azonban, mely Platón szemében árnyjáték volt a barlangfalon, a valódi realitás lüktet, minden más csak belőle származó élettelen kíséret, s nem egyéb.*” (Max Weber: *Tudomány és politika mint hivatás*. Kossuth, 1995. 24.)
- 7 Vö. Michael N. Ebertz: *Die Zivilisierung Gottes und die Deinstitutionalisierung der „Gnadenanstalt”. Befunde einer Analyse von eschatologischen Predigten*. In: Religion und Kultur, Sonderheft 33, der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1993. S. 92-125.
- 8 Vö. ISSP 1991, *Religion*, Zentralarchiv für empirische Sozialforschung an der Universität zu Köln.
- 9 E sorok írója a '90-es évek elején párhuzamosan volt a Magyar Gallup Intézet egyik kutatási igazgatója és alapította és vezette a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológiai tanszékét (később intézetét).
- 10 A faktor-pontérték olyan matematikai-statisztikai adat, amely a jelen esetben a vallásos meggyőződéssel kapcsolatos explicit állítás („inkább vallásos meggyőződésű vagyok” versus „inkább nem-vallásos”) mellett más, ezzel szignifikáns erősséggel pozitívan vagy negatívan korreláló tényekre adott válaszokat is súlyozva magába sűríti (például a vallásossággal az abortuszt elfogadó válasz természetesen negatívan korrelál, az öregek tanácsaira való hallgatás viszont szintén magától értetődően pozitív irányban; ám az már kissé meghökkenetheti az adatok elemzőjét, hogy épp a magukat vallásos meggyőződésűnek vallók azok, akik „kevésbé bíznak a többi emberben”).
- 11 Amire a kiháló korosztály részéről két meglehetősen inadaptív – mert egyaránt defenzív – válasz volt észlelhető: egy *öregesen kioktató és egy energiátlanul gettósodó*, ahogyan ezt a „jövőtlen tévutat” Tökéczki László vitaadaléka („*A gettósított maradvány-kereszténység által őrizgetett önvészélyes normák*”) értelmezte. Egyébként az értékonzervatív tábor 1994-es választási veresé- géhez mindkét attitűdirányzat hozzájárulhatott. De ennél is súlyosabb gond volt, hogy tényleg eltorlaszolni látszott a jövőt. Ez mindaddig akut módon fenyegetett, amíg a fiatalok párt-elitjének egyik fele nem kezdett közeledni az értékonzervatív irányzathoz, és a *párton belüli polarizálódásban ök nem kerekedtek felül*. A rendszerváltás első éveiben még a vallásosság vonatkozásában ellentétes pólusokon elhelyezkedő két párt, a Fidesz és a KDNP azután – immár három parlamenti cikluson keresztül – koalícióban kormányoznak.
- 12 Eme empirikus mutatók közötti összhangbomlás néhány implikációját olvashatjuk ki további (itt nem közölt) adatainkból, amik az erősödő ateizmus és gyengülő istenhit közötti bizonytalansági sávot tükrözik (pl. Isten létének kategorikus tagadása helyett a metafizikai tudás lehetőségének heideggeri, wittgensteini, habermasi megkérdőjelezését). Ha meggondoljuk, hogy a hagyományos értékörző világnézet(ek) hívei között is vannak olyan gondolkodók, akik „a metafizikai párafelhőt egyetlen analízálható vízcspepő zsurgórító” (Wittgenstein) közelítőmódon belül próbálják meg újraértelmezni a történelmi vallások világképeit és levonni ennek az újraértelmezésnek teológiai-politikai következményeit a jelen és jövő emberisége immár technológiailag egységesíthető lelkületére (netán viselkedésére), akkor világossá válhat, hogy az itt vallott empiria fő üzenete a *kommunikatív magatartás*. Ez a hagyományos világnézetek átöröklött értelmezésén túllépő szemlélyekkel [mint vitakötetünkben a nem-vallásos térfél hozzászólói], való dialógust jelenti, ami az „*öreges és pietista gettóból*” való előmerészkedést, vagyis az értékorientációnk magvában gyümölcsöző kételyekkel való felkészült szembenézést jelenti, ezek szöveg alá sóprése helyett.
- 13 Nyíri Tamás: *Mélylélektan és ateizmus*. Budapest, Herder, 1993. 105. o.
- 14 Barsi Balázs: „*A hóhehely és a lavina*”. *A világbirodalmi szinkretizmus veszélye*. In. Varga (1999) 73–82.
- 15 Ennek *copy right*-ja ugyan az Argyris-Schön: *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective* (1978) műhöz kapcsolódik, de legfrappánsabb összefoglalóját a magyar származású amerikai szociálpszichológus, *Peter Drucker* motója adta a „*do the thing right*” helyett a „*do the right thing*” irányvételének, vagyis az érvényben lévő előfeltevéseink felülvizsgálata „megfontolt bátorságának” ajánlásával.
- 16 Minden 10. évben 20-20 szentbeszéd-szöveget választva ki a húsvéti, mennybemeneteli, minden-szenteki és halottak napi prédikációs segédkönyvsorozat gyűjteményéből, azt találta, hogy míg az első három évtized (az 1860, 1870 és 1880-as évek) hatvan prédikációjából 54 tartalmazott utalást a túlvilágra, addig az utolsó harminc évben (1970, 1980, 1990) ez a szám 39-re csökkent.

- De ezen belül a legfeltűnőbb az volt, hogy míg a mennyország említése az évtizedek során viszonylag magas arányban megmaradt, a pokolé roppant mértékben lecsökkent. Az 1990-es év forrás-anyagában pl. már csak kétszer fordult elő, ez is csak *egyetlen* prédikációban.
- 17 „Ha II. János Pál pápa 1999-ben ropogó tüzzel és vörös vasvillával hadonászó ördöggel magyarázta volna, hogy mi a pokol, akkor az emberek egy szavát sem hitték volna” – mondja Martin Marty egyháztörténész. Ő ehelyett a tüzes pokolról alkotott elképzelésekről ezt mondta: „Ezek arról tanúskodnak, hogy mennyire keserűen és üresen *tengetik mindennapjaikat* azok az emberek, akik kirekesztik Istent az életükből.” (2016 Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, <http://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/2002520>). – Ám Ferenc pápa még ennél is visszafogottabban kezeli a pokol témáját: „Mindvégig fennmarad annak veszélye, hogy a Krisztustól történő mind nagyobb elzárkózás miatt, aki a szegényeken keresztül tovább kopogtat szívük ajtaján, a *gőgösök, a hatalmasok és a gazdagok végül önmagukat itélik arra, hogy alámerülnek a magány örök örvényébe, amely a pokol.*” (2015. okt. 4. Assisi Szent Ferenc napján). Ez olyan éles-elméjű fogalmazás, hogy a szegényektől elzárkózó gazdagok *szociológiailag is érhető elmagányosodásához* hozzátett örök jelző utalhat a túlvilági, sőt az Origenészével szemben kanonizálást nyert *ágostoni örök pokolra* is.
- 18 Jelenits Istvánt azért kértem fel erre az opponenciára, mert Hankiss Elemér egyik tv-műsorában a pokol témájában azt a pszichológizáló-spiritualizáló álláspontot képviselte, amit az általam bemutatott Ebertz-féle vallásszociológiai kutatás a korábbi egyházi felfogásokkal szemben mint a „Zivilisierung Gottes” jegyében már korunk plauzibilitás-struktúrájához adaptálódott apostrofált. Adalékában ő is síkra szállt amellett, hogy az „örök tűz” csak metaforikusan értelmezhető. Sőt azt bizonygatta, hogy a legújabb hivatalos katekizmus – az én „*lebegtetési*” észrevétellemmel szemben – nem is enged más olvasatot, hiszen „lelek esetében nem lehet szó testi szenvedésről”. Ez az okfejtés számomra visszamenőleg semlegesíti azt a jesusita pátertól fél évszázada hallott állítást, hogy amiként e földi életünkben test és lélek nem kettő, hanem egyazon szubsztancia, úgy Szent Tamás „*hülémorphikus*” tanítása szerint a pokolban a tűz lesz a *materia prima* és ennek lesz *forma substantialis*-a az emberi lélek. (Persze az Ebertz-kutatás hozama ettől még magyarázatra vár: egy bő évszázad prédikációiból *miért tűnt el egyáltalán a pokol említése* a német katolikus igehirdetésből? Egy civilizált túlvilági büntetés-végrehajtásról, ahol a „testi” bántalmazástól való tartózkodás éppúgy ki van zárva, mint egy modern jogállamban, miért lett volna szükséges ilyen drasztikus hallgatásba burkolóznia az eszkatológiai témákról prédikáló német egyháznak?) – Egyébként Minois említett könyvében utána nézve tényleg találtam a páter által említetthez hasonló! Aquinói Szent Tamásnál; aki egyébként Szent Bonaventúrával együtt azon az állásponton van, hogy „*csak kevés ember üdvözül*” (Minois, i. m. 290).
- 19 Így az aktualizált vitakötet egyik fő vonulatát is a vele való eszmecserevel indítom, annak reményében, hogy egymás érvei iránt nyitottan követjük a súlyos és bonyolult problémák vitájában legigéretesebb magatartási szabályt: „a zsakutcákba felkoppanó kísérletek – „a cél a győzelem”, illetve „a cél a megegyezés” – helyett maradjunk a legegyszerűbb harmadik útnál: „a cél a problémamegoldás” (William Ury: *Tárgyalás nehéz emberekkel*. Budapest, 1993.)
- 20 Melyek közül a Loyolai Ignác-féle lelkigyakorlatokban megjelenített traumatizáló változatot magunk is megtapasztalhattuk. Loyola 30 napos lelkigyakorlata az első hét ötödik elmélkedéséhez mind az öt érzékszervet működésbe hozza. A James Joyce által az *Ifjúkori önarcképben* megörökített gyertyalángba nyújtott kisujj ugyan már nem szerepelt az elborzasztás repertoárján, de a PTSD (Posttraumtic Stress Disorder) későbbi klinikai pszichológusi szakmából így is diagnosztizálható volt. *Jálics Ferenc SJ: Szemlélődő lelkigyakorlat* című könyve (Korda, 2014) viszont már mentálhigiénés eszközzenszerrel gondoskodik a pszichés egyensúly megtartásáról.
- 21 *Sulyok Ignác O. Cist*, akinek életszentségéről rendjén túli örökben is szinte konszenzus alakult ki, azt a számomra furcsa megoldást adta, hogy jöllehet a korszerű katolikus teológia sem vonhatja kétségbe a pokol dogmáját, de kétségét fejezi ki az iránt, hogy akár egyetlen személy is lenne benne. Ezzel szemben Szent Ágostontól Tamásig és Bonaventúráig, de még a fatimai látomások gyermekszereplőig is a hagyomány a legutóbbi fordulatig inkább az emberiség (túlnyomó) többségének elkárhozását állítja. A rémisztő fatimai állításoknak vitaindítómban való megemlítésére *Kerekes Károly* zirci főapát jelentőségük gyengítésével reflektált: „A Mária-jelenések látnokai képtelenek megkülönböztetni a mindenestől »túlról« jövő jelenéseket a túlról ugyan megvilágítással segített, de valójában evilágból generált látomásoktól.” (*Cocytosnak bűdös vize léssen orrod illattya. i. m. 123.*)
- 22 A törzsszerzőnk gyanánt kezelt Georges Minois rámutat arra, hogy a keresztény és az iszlám pokol eszmetörténeti sorsának a sokszínűség *versus* egyöntetűség szempontjából fennálló különbsége már a két szentiratból datálódik. Míg az *Újszövetség* rendkívül szűkszavú és homályos vázlatot nyújt ehhez, ami rengeteg spekulációnak adott táptalajt, addig a *Koránban* a pokol minden

sajátossága *ab ovo* végleges formát öltött. Ennek megfelelően, míg a keresztényég letisztultabb korszakaiban esedékessé vált áttérés a szimbolikus és a civilizációs jogfejlődéssel lépést tartó értelmezésekre kevesebb akadályba ütközött, addig a későbbi korok iszlám teológusainak sokkal több nehézséget jelentettek a Korán precíz utalásai.

- 23 A Barsi Balázssal újra felvett eszmecserevel párhuzamosan e-mail-konzultációt folytattam *Turgonyi Zoltán* katolikus filozófussal is, akinek a témában forgatott *Karen Armstrong Isten története: A judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve* (Budapest, 1996) nyomán felvettem, hogy míg Petrarca még szépirodalomnak érezte a teológiát, addig Kálvin már üzleti kettőskönyvelésnek. A kárhozat-pánik pedig ettől a gondolkodásmódtól súlyosbodott, miután ez azt sugallta, hogy „itt ugyanolyan típusú realitásról van szó, mint amilyen a *üzleti könyvelési gyakorlat szembesít bennünket*” (s a jezsuiták csak ezt túlreagálva fejlesztették ki az öt érzékre kirészletezett pokolrémissziókat). Turgonyi erre olyan választ adott, ami lényegileg azonos Barsi álláspontjával, és szemben áll a „magas, tüskés kerítés” (ma azt mondanánk: „NATO-drót”) metaforában felvetett hipotézisemmel:

„A középkori ember is – írja Turgonyi – valóságosnak gondolta a poklot, és nagyon is rettegett a kárhozattól. Úgy gondolom, épp ez a »kikerülhetetlenül borzasztó élmény« kell ahhoz, hogy a válás hosszú távon és tömegekre hathasson. Akármit gondoljunk is mi ennek abszurditásáról, s arról, hogy ez a vallásosság »könnnyű préda« volt a felvilágosodás számára, ez nem változtat azon, hogy amivel a XX. században felváltottuk, csak egy szűk elitet képes tartósan befolyásolni. Bármilyen földhözragadtan hangozzék is, az átlagembert valószínűleg jobban mozgatják a várható túlvilági szankciók, mint a számára nem is teljesen érthető értelmiségi eszmecserek az öntranszcendálásról stb. Don Cupittnek igaza van: *az iszlám e vonatkozásban – szemben a nyugati, keresztény »szubjektívizmussal« – »objektivistá« maradt. De vajon nem épp ebben rejlik a vonzereje? Nem ezért térnek rá egyre többen még a nyugatiak közül is?* Lehet, hogy a nyugati szellem számára az ilyen objektívizmus útja már örökre lezárult. Ettől még igaz maradhat, hogy ez az út lenne (vagy lehetett volna) a hatékonyabb széles tömegek értékrendjének megalapozásához. Lehet, hogy sokan a rokonszenvesebb, ha a kereszténység mostantól, ahogy *Várszegi Asztrik* és sokan mások javasolják, azt vallja, hogy csak keresi az igazságot, nem pedig *birtokolja* azt. Am a Katolikus Egyház aligha relativizálhatja e módon önmagát. A katolicizmus tartalmaz egy sor dogmának minősülő, tehát visszavonhatatlan tanítást, amelyek ráadásul együtt egy rendkívül koherens és logikus rendszert képeznek, s amelyeket a hívőnek *igaznak* kell tartania

nia a szó legszorosabb értelmében. Ha ezekből az Egyház valamit megváltoztatna, *az egész rendszer válna ellentmondásossá*. Lehet, hogy rövid távon ez rokonszenvet ébresztene az Egyház iránt, de volna egy olyan üzenete is, hogy a vallás *valóban* csak emberi alkotás, ahogy a valláskritikusok régóta állítják, hiszen most a szemünk láttára történik meg a változó emberi igényeknek megfelelő átírása. Ráadásul egy igazának tudatában fellépő vallást józan ésszel végiggondolva is célszerűbb választani, mint egy olyat, amely azt állítja, hogy rajta kívül más vallásban is lehet üdvözülni. Mindez összefügg az »objektívizmus« problémájával is.”

- 24 Ismerős formula: ’az ellenünk vétetteknek meg tudunk bocsájtani, szemben azokkal, akik ellen mi vétettünk’.

- 25 Állásfoglalásaiak pillanatnyilag csak árnyalatnak tűnő eltéréseket mutatnak, amik ezek kiszélesedésének előjelei is lehetnek (például épp a pokol témájának élénkítésében *versus* hangsúlyárnyékban hagyásában). Amikor Ferenc pápa leszboszi látogatása és három muszlim család Vatikánba hívása kapcsán az *Il Messaggero* felvetette, miért nem a háború sújtotta térség keresztényeit támogatja, a pápa azt mondta, technikai okok miatt választottak három mohamedán családot, két kiszemelt keresztény családnak ugyanis nem voltak rendben a papírjai, és a *mohamedánok ugyanúgy Isten gyermekei*. (Fáy Zoltán: Nulla salus. *Magyar Idők*, 2016. április 30.)

- 26 A történelmi igazságtétel témáját a magyar származású, nemzetközi híró sztrategológus, George Friedman *Gyulladásponok: A kialakulóban lévő válság Európában* című könyvében (2015) fejti ki. A küszöbön álló európai válságot Európa nyugati sávjának történelmi bűneivel is kapcsolatba hozza. Balzacot idézve – miszerint minden nagy vagyon mögött valamilyen bűn rejtőzik –, az európai birodalomét nem egyszerűen a halottak roppant számában látja, hanem hogy, akivel csak találkozott, „*elvesztette a jövője feletti uralmat*”. A kérdésre pedig, hogy ez más (kinai, római, normann) civilizációkkal szemben miért volt egyedül Európa atlanti-óceán-parti országainak sajátja, az iszlámmal való történelmi interakció, tehát egy évezredek vallásháborús folyamat tényét hozza fel. De a gyarmatosítás témájában is hangsúlyosan jön elő a „melyik isten győz?” *spirituális magvú* problematikája. „A kereszténység szorosan kötődött az európai világhódításához. A spanyolok azt állították, hogy *egy olyan isten nevében beszélnek, aki hatalmasabb az aztékok isteneinél*.” A meghódítottak tehát azért sem tudhattak a végsőkig ellenállást tanúsítani, *mert őseiktől örökölt spiritualitásuk omlott össze*. S a gondolatmenet vége: „Európa mérmőkeiben, tudósaiban, művészeiben és harcosaiban égett a fausti vágy, hogy minden az övék legyen, tudásszomjuk

- a világot egy prózai és unalmas helyé tette, az európai embert pedig valami *sokkal gyengébbé, mint amilyennek tűnt.*”
- 27 Ahol fel sem merültek egy ilyen ötlet kivitelezésének logisztikai/közigazgatási/pénzügyi, sőt biztonsági feltételei, illetve korántsem idillikus következményei (szemben a pásztorok/háromkirályok/angyalok karácsonyi víziójával, akik a napokon belül szintén *migrációra* kényszerülő *Szent Család* érzelmű, anyagi és természetfeletti támogatásáról gondoskodtak).
- 28 A kézirat egyik változatához Várszegi Asztrik a következő módosítást javasolta „*Megbékélnék-e egymással a három ábrahámí világvallás hívei?*” – Kedves Károly, Eugen Biser, a Guardini katedra örököse egy írásában azt mondja: a 21. század sorsa, békéje attól függ, miképpen viszonyulnak egymáshoz a három ábrahámí világvallás hívei, annak vezetői. Ezért ha így teszed fel a kérdést, senki nem köthet beléd. Isten nem fog önmagával összeveszni, csak hívei, akik meglehetősen kizárólagosan gondolkodnak. Róma évtizedek óta céltudatosan foglalkozik az iszlámmal, alakítja kapcsolatait, de a hatalmat birtoklók nem így gondolkodnak, még kevésbé cselekszenek. Köszönöm nagyon érdekesítő írásodat, nagyon időszerű. Barátsággal köszöntelek. Asztrik
- 29 „Korunkban, amikor baráti szellemű dialógus folyik keresztények és zsidók között, igencsak elkésesítő a Negyedik Evangélium eltökélt állítása, miszerint a zsidók mélységesen és egyhangúlag ellenségesek voltak Jézussal szemben.” Vermes Géza: *Jézus változó arcai*. Budapest 2001. 26–27. „A szeretetre vonatkozó parancsolat feltételezett újdonsága annak tudható be, hogy a Negyedik Evangélium által megszólítottak nagyrészt nem zsidók voltak. A szinoptikusok Jézusa jól tudja, hogy a felebaráti szeretet isteni parancsolata ott áll az Ószövetségben.” (Vermes, i. m. 54) [Megjegyzendő: a *felebarát* az egy közösségbe, tehát az Ószövetségben Izraelnek, az Istennel való szövetség révén együvé tartozó nép (vallás)közösségébe tartozókat jelentette. Az Újszövetségben Jézus a felebaráti szeretetet összekapcsolja az istenszeretettel, így a felebarát fogalmát kiterjeszti a hozzánk közeli személyre, embertársra, akiket nemzetségtől/származástól függetlenül az egyház köteleke fűz össze. Ez azonban távolról sem jelenti azt, a napjainkban sokat hallott félreértelmezést, hogy ténylegesen minden ember felebarátunk. – *a szerk.*]
- 30 A megjelölést természetesen úgy is lehet érteni, hogy a „jelenlegi”, de bizonyos spekulációkban szerepel a jelző szószerinti értelme is. Malakiás 112 jóvendőlése I. Celesztintól (1143–44) a „világ végéig” tekintí át a pápák sorát. Ezek egy 1595-ben kiadott műben láttak először napvilágot, amely a bencések híres tagjairól szólt. A három utolsó bejegyzés közül az első: „Napfogyatkozás”, amit bizonyos szimbolika szerint a II. János Pál elleni merénnyel kötnék össze. A második: „Gloria olivae”, amit „Az olaj pápája” gyanánt is fordíthatnánk. Ezután így végződik a jóslat: „Az Anyaszentegyház utolsó üldözése idején Péter, a római fog uralkodni. A juhokat sok szorongatás közepette fogja legeltetni. Ezután a Hétdomb-várost elpusztítják, és a rettenetes Bíró megítéli a népet. Vége.” A *John Hogue* anglikán szerző által 2000-ben publikált és egyidejűleg magyarul is megjelent *Az utolsó pápa* című könyve természetesen nem a világvégét, hanem csak a *pápaság intézményének végnapjait* köti össze a sort záró pápával. – Nos, a tudományos világ- és emberképpel amúgy sem összeegyeztethető „jóslat” *nyelvjáték* ilyen különböző olvasataiból még ez utóbinak lehetne valamilyen fajtájú érvényessége, mivel a hatalmi ágak Montesquieu (1689–1755) féle szétválasztásának elvét ma már szinte csak ez az egyetlen tradicionális „monarchia” nem követi; és talán jelenlegi betöltőjétől sem tűnik túl idegennek eme egyedülálló mértékben konzervatív hatalmi szerkezetnek a 21. század szelleméhez igazodó átalakítása.